

ІСТОРИЧНА ПОЛІТИКА СЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ: ТРАНСФОРМАЦІЇ ПАМ'ЯТІ В ПОСТКОМУНІСТИЧНИЙ ПЕРІОД

HISTORICAL POLICY OF THE SLOVAK REPUBLIC: TRANSFORMATIONS OF MEMORY IN THE POST-COMMUNIST PERIOD

Петраков М.О.,

кандидат політичних наук,

докторант кафедри політичних наук і права

Державного закладу «Південноукраїнський національний університет імені К.Д. Ушинського»

Статтю присвячено визначенню специфіки процесів формування та еволюції політики пам'яті у Словаччині після 1989 року, з особливою увагою до того, як змінювався офіційний історичний наратив у відповідь на демократичні перетворення, євроінтеграційний курс, зростання політичної поляризації. Текст представляє дослідження політики національної пам'яті в Словаччині, її символічних ресурсів, інституціоналізації та практичної реалізації в історичному, культурному й політичному контекстах XX–XXI століть. Методологія ґрунтується на міждисциплінарному підході, що поєднує історичний аналіз, культурологію, соціально-політичні дослідження та аналіз політики пам'яті як форми конструювання колективної ідентичності. Перший підрозділ статті розкриває значення історичних символів і пам'яті про ранні слов'янські державні утворення, а також національного відродження XIX–XX ст. як базових елементів словацької ідеї державності. Другий підрозділ присвячено святковим і пам'ятним дням, які віддзеркалюють наратив національної пам'яті, поєднуючи політичні, релігійні й етичні аспекти. Третій підрозділ аналізує роль Інституту національної пам'яті і законодавчих інструментів у відтворенні колективної пам'яті. У заключній частині розглядається сучасний політичний контекст (2015–2025) трансформації політичного спектру Словаччини, конкуренція наративів пам'яті, їхня політична інструменталізація і взаємодія з європейськими дискурсами. Висновки свідчать, що у висвітленні репресивних практик XX століття Словаччина балансує між осмисленням та забуттям. Роль європейських дискурсів пам'яті є помітною, однак національний рівень часто виявляє опір транснаціональним рамкам, зберігаючи сильні локальні ідентичності та історичні міфи. Словацька політика пам'яті перебуває в динаміці – між історичним переглядом, політичною інструменталізацією та поступовою інтеграцією у ширший європейський контекст.

Ключові слова: історична політика, меморіальна політика, політика пам'яті, політичний процес, національна ідентичність, політична інструменталізація, інститут національної пам'яті, європейська інтеграція, Словаччина.

The article is devoted to identifying the specifics of the processes of formation and evolution of memory policy in Slovakia after 1989, with particular attention to how the official historical narrative has changed in response to democratic transformations, the Euro-integration course, and growing political polarization. The text presents a study of national memory policy in Slovakia, its symbolic resources, institutionalization, and practical implementation in the historical, cultural, and political contexts of the 20th–21st centuries. The methodology is based on an interdisciplinary approach combining historical analysis, cultural studies, socio-political research, and analysis of memory policy as a form of constructing collective identity. The first section reveals the significance of historical symbols and memory of early Slavic state formations, as well as the national revival of the 19th–20th centuries as foundational elements of the Slovak state idea. The second section is devoted to holidays and commemorative days that reflect the national memory narrative, combining political, religious, and ethical aspects. The third section analyzes the role of the Institute of National Memory and legislative instruments in reproducing collective memory. The concluding part considers the contemporary political context (2015–2025), the transformation of Slovakia's political spectrum, competition of memory narratives, their political instrumentalization, and interaction with European discourses. The conclusions indicate that in representing repressive practices of the 20th century, Slovakia balances between reflection and oblivion. The role of European memory discourses is noticeable, yet the national level often resists transnational frameworks, preserving strong local identities and historical myths. Slovak memory policy remains dynamic – between historical revision, political instrumentalization, and gradual integration into the broader European context.

Key words: historical policy, memorial policy, memory policy, political process, national identity, political instrumentalization, Institute of National Memory, European integration, Slovakia.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Актуальність дослідження зумовлена значенням історичної політики як інструменту формування національної ідентичності, легітимації політичних режимів та впливу на громадську думку в країнах Центральної Європи. У випадку Словацької Республіки політика пам'яті набула особливої ваги в умовах переосмислення історичного минулого,

зокрема спадщини режиму Йозефа Тісо, суперечливої ролі Словацької держави в 1939–1945 роки, періоду комуністичного панування. Суспільні дискусії щодо трактування цих подій, процеси реабілітації або, навпаки, засудження окремих історичних постатей і символів, демонструють, що минуле не є закритим, і активно використовується в сучасній політичній боротьбі. На тлі посилення євроскептицизму, популізму та ревізіоністських тенденцій у Словаччині аналіз транс-

формації колективної пам'яті є необхідним для розуміння не лише внутрішньополітичної динаміки країни, а й ширших процесів ідентифікаційної переорієнтації в регіоні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Дослідження політики пам'яті в Словаччині формувалося як міждисциплінарний напрям, у якому поєднуються підходи історичної науки, культурології, соціології та політичної науки. Починаючи з 1990-х років, після падіння комуністичного режиму, словацькі науковці почали активно звертатися до теми колективної пам'яті, спроб репрезентації минулого у публічному просторі та трансформації історичних наративів відповідно до нових ідеологічних рамок.

Один із перших теоретичних імпульсів для осмислення минулого в нових умовах надав І. Каменець, який досліджував феномен Голокосту в свідомості словацького суспільства. У праці «Феномен голокосту в історіографії, в мистецтві та в свідомості словацького суспільства» (2008) І. Каменець наголосив на необхідності переосмислення сторінок історії, зокрема співпраці Словацької держави 1939–1945 рр. із нацистським режимом [10]. Він акцентував увагу на тому, як події Другої світової війни відображаються в музеях, пам'ятниках, шкільній освіті та політичному дискурсі. Паралельно з цим А. Кургайцова у статті «Дослідження історичної пам'яті у Словаччині» (2012) проаналізувала тенденції вивчення історичної пам'яті в Словаччині, окресливши основні теми: формування місць пам'яті, роль держави у виборі об'єктів комеморації, а також вплив постсоціалістичних трансформацій на ідеологізацію минулого [12]. Її праця стала спробою створити концептуальну рамку для вивчення політики пам'яті в академічному середовищі. Кургайцова визнала, що «дослідження історичної пам'яті все ще є відносною новинкою у Словаччині, ...традиція досліджень історичної пам'яті дуже молода» [12, с. 77]. Після падіння соціалістичного режиму, за визначенням Кургайцової, «завданням словацьких дослідників стало критичне переосмислення комуністичного минулого та інтеграція в європейську науку» [12, с. 78]. Кургайцова звернула увагу, що історіографія в Словаччині інституціоналізувалася лише після 1918 р., Словацька академія наук була заснована лише у 1942-му р., методологічний вплив міжвоєнного періоду був слабким. Історики Б. Полла, М. Потема, Ю. Месарош, Я. Тібенський, Л. Тайтак працювали над вивченням словацької національної історії ХІХ століття. Після 1989 р. історіографія звільнилася від ідеологічного тиску, і після створення Словацької Республіки у 1993 р. політична кон'юнктура стимулювала повернення до національних міфів, героїзації минулого. Сло-

вацькі історики поступово долучилися до міжнародної спільноти через участь у Міжнародних конгресах історичних наук, відбувся перехід до плюралістичних підходів завдяки роботі наукових установ у Братиславі, Кошицях, Банській Бистриці та дослідницьких центрів з історії Центральної і Східної Європи. Тематика історичної політики та пам'яті висвітлюється у фахових виданнях *Historický časopis*, Словацька етнографія, Людські справи, Історія культури, Людина і суспільство.

Наприкінці 90-х років ХХ ст. словацькими істориками Л. Ліптаком та Р. Голцем було поставлене питання «Яка історія нам потрібна?», що свідчило про актуалізацію питань історичної політики та політики пам'яті. У 1997 р. Л. Ліптак вказував, що словацька історіографія залишається залежною від політичної кон'юнктури. Десять років по тому Р. Голець вказав на методологічний хаос в історіографії Словаччини і визначив групи істориків: 1) тих, хто продовжував працювати над політичною історією, і 2) тих, хто заглибився в соціальну історію та теорію на основі міждисциплінарності [12, с. 80]. За словами Ю. Подоби, в привілейованому становищі через статус «нових» наук, перебували соціологія, філософія та політологія, дослідження в межах яких обговорювалися форми історичної пам'яті. Водночас, дослідження ідентичностей та пам'яті стали об'єктом уваги етнологів, фольклористів, антропологів, часто, на основі спільних проектів А.Бітушікова, Й.Дарулова, К.Коштялової, К.Попелкової, П.Салнера, та ін., а також істориків (Е. Маннової). Їхні роботи зосереджувалися на факторах, що визначають стосунки між людьми та містами, на символічних, іноді міфічних, поглядах на міські структури та зміну «пам'яті міст».

Окремим напрямом у словацькій історіографії став аналіз міжетнічної пам'яті та політики щодо національних меншин, що представлено у працях Ш. Сутая, таких як «Нація та національності в Словаччині: стан досліджень після 1989 р. та їх перспективи» [18] та Р. Мокрика «Президент Едвард Бенеш: драма в трьох діях» [6]. Ці автори вивчають, як після 1989 р. змінювався дискурс щодо угорської, німецької, ромської меншин в контексті наслідків Бенешевих декретів – 143 законодавчих актів, виданих президентом Чехословацької республіки Едвардом Бенешем у 1940–1945 рр., переважно в період його перебування в еміграції, а також після повернення до Праги в 1945 році. Близько 30 декретів Бенеша мали вирішальне значення для встановлення післявоєнного політичного і правового порядку в Чехословаччині, ліквідації наслідків окупації, покарання колаборантів, конфіскації майна та радикальної зміни етнічного складу населення. Декрети декларували юридичну неперервність Першої Чехословацької республіки, оголошуючи Мюнхенську угоду 1938 р.

недійсною з моменту її підписання, а всі акти Протекторату Богемії і Моравії та Першої Словацької республіки – такими, що не мають юридичної сили. На цій підставі було ухвалено низку актів, що позбавляли громадянства етнічних німців і угорців, які не довели свою лояльність до Чехословаччини, а також конфіскували їхнє майно без будь-якої компенсації. Найвідомішими є декрети № 16/1945 «Про покарання нацистських злочинців, зрадників та їхніх помічників та про надзвичайні народні суди», № 33/1945 (про втрату громадянства особами німецької та угорської національності, котрі колаборували з агресором), декрети № 12/1945 (про конфіскацію майна німців і угорців), № 108/1945 (про конфіскацію майна ворожих організацій та осіб), а також № 5/1945 (про продовження чинності довоєнного правопорядку). На основі декретів Бенеша було здійснено виселення понад трьох мільйонів судетських німців і десятків тисяч угорців з території Чехословаччини. Формально ці дії здійснювалися з санкції союзників (відповідно до рішень Потсдамської конференції), однак супроводжувалися самосудом і порушенням базових прав людини. Паралельно було проведено націоналізацію галузей економіки під гаслом «очищення» країни від фашистського впливу та олігархічного капіталу.

Дослідження Ш. Сутая та Р. Мокрика дозволяють простежити, як історична пам'ять впливає на міжетнічну політику [6; 12]. Важливі ці дослідження і тому, що термін «Бенешові декрети», який до сьогодні стійко асоціюється, перш за все, із вигнанням німецької меншини з повоєнної Чехословаччини, звинуваченнями на адресу Е. Бенеша щодо застосування принципу «колективної вини» до «воєнних злочинців». Резонанс цієї теми й в сучасних Словаччині та Чехії важко переоцінити. Тема «Бенешових декретів» несподівано стала л ключовою під час президентських виборів у 2013 році, коли, як зазначає Р. Мокрик, «майбутній президент Чехії Мілош Земан втягнув свого противника на дебатах Карла Шварценберга в історичну дискусію саме про тзв. «Бенешові декрети»» [6]. Шварценберг різко констатував, що за такі дії, як вчинив Е. Бенеш у 1945 р.і, сьогодні люди потрапили б у Гаазький трибунал, тоді як Земан зайняв позицію прихильника Е. Бенеша, що поховало шанси К. Шварценберга на пост глави держави. За спостереженням Мокрика, у більшості випадків Бенеш не був автором декретів, але затверджував їх як глава уряду у вигнанні. Після звільнення Чехословаччини він керував країною через президентські декрети, які мали силу закону до скликання парламенту. У березні 1946 р. всі ці декрети були затверджені Тимчасовими національними зборами [6].

На початку 2000-х років Х. Глошкова порушила питання усної історії як засобу дослідження

пам'яті на локальному рівні в праці «Усна історія у створенні історичної пам'яті» – дослідження усної пам'яті як частини «національної» пам'яті словацького народу» [8]. Її дослідження виявили, що спогади очевидців часто суперечать офіційним наративам, що відкриває можливість для плюралізації історичної свідомості.

У 2010-х роках з'являється хвиля так званої «ревізіоністської» історіографії, серед якої виділяється М. Лацко. Його праці «Чому словакам сьогодні не дозволяють згадати про власну державність» (2015) та публікації на основі щоденників солдатів Словацької армії на Східному фронті (2020) демонструють спробу переосмислення ролі Словацької держави під час Другої світової війни [13; 14]. Лацко намагається представити її не лише як сателіта нацистської Німеччини, а як актора, що прагнув власної ідентичності. Його підхід часто критикується за націоналістичні інтонації.

Окрему увагу заслуговує дослідження П. Махо, який у праці «Мілан Растислав Штефанік в головах і серцях: феномен національного героя в історичній пам'яті» (2011) аналізує конструювання національного героя в суспільній уяві [15]. Він доводить, що образ Штефаніка був сакралізований і вкорінений у державну ідентичність як позитивна константа історичної пам'яті. Через символічну постать Штефаніка простежується механізм формування консенсусної історії, яка слугує інструментом легітимації державності.

В 2013 р. Т. Снігон в розділі «Впровадження посткомуністичної національної пам'яті в Чеській Республіці та Словаччині» представив аналіз двох прикладів інституціоналізації «національної пам'яті» в Чеській Республіці та Словаччині після падіння комунізму та розпаду Чехословаччини, зосереджуючись на документах, які створюють правову основу для такої інституціоналізації, та на основних дійових особах, які ініціювали рішення про створення цих інститутів. Автор стверджує, що хоча початкові причини, що пояснювали необхідність створення цих нових інститутів у Братиславі та Празі, визначалися спочатку як моральні та наукові, інститути стали передусім ідеологічними інструментами нових правлячих посткомуністичних еліт, що служили для централізації контролю над колективною «національною» пам'яттю [17, с. 97–124].

Значний внесок у розвиток критичного підходу до історичної репрезентації зробила Е. Маннова. У монографії «Минуле як супермаркет? Способи представлення та оновлення історії Словаччини» (2019) вона вказала на комерціалізацію історії у формах масових реконструкцій, туристичного брендингу, фестивалізації та символічного капіталу минулого [16]. Е. Маннова порівнює сучасне використання історії з супермаркетом, де кожен може «вибрати» зручне минуле, а державна полі-

тика пам'яті спрямована на формування лояльного громадянина, а не на осмислення історичних правд.

Українські дослідження фрагментарно охоплюють питання історичної політики Словаччини, і відповідні дослідження, як правило, мають або регіональний, або порівняльно-аналітичний характер. У працях М. П. Макара та І. І. Миговича простежується спроба концептуалізації українсько-словацьких відносин крізь призму етнополітичної історії Закарпаття [4]. Ці дослідження містять цінні спостереження щодо ролі історичної пам'яті у формуванні транскордонної ідентичності та взаємного сприйняття в умовах післясоціалістичного простору. І. Боровець у монографії (2012) аналізує становлення Словацької держави часів Тісо (1939–1945), висвітлюючи питання легітимації режиму, колабораціонізму, пам'яті про Голокост та політичних міфів, які стали частиною сучасного історичного наративу Словаччини. Робота має значний потенціал для аналізу сучасної політики пам'яті в країні [1]. Дисертація І. Мартинчук (2010) є цінним джерелом щодо еволюції політичного режиму Словаччини після 1993 року, де побіжно згадуються символічні процеси формування національної ідентичності та історичного наративу, особливо в контексті євроатлантичної інтеграції [5]. У статті В. Бусленка (2024) досліджено сучасну зовнішню політику Словаччини у контексті російсько-української війни [2]. У роботі є аналіз внутрішньої політичної поляризації словацького суспільства, зокрема в площині пам'яті про Другу світову війну та комуністичне минуле. Праці С. В. Віднянського та І. М. Сюська акцентують увагу на становищі русинів-українців у Чехословаччині та історичних формах самосвідомості, що дозволяє говорити про історичну політику як інструмент культурної інтеграції або асиміляції [3].

Отже, історіографія політики пам'яті в Словаччині характеризується спробами критичного переосмислення минулого, відкритістю до міждисциплінарності та міжнародної співпраці.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на наявність численних праць з тематики політики пам'яті в Центральній-Східній Європі, окремі аспекти словацького досвіду залишаються недостатньо вивченими, зокрема комплексна інституціоналізація пам'яті, роль святкових і пам'ятних днів у формуванні національного наративу, а також взаємодія національної політики пам'яті з європейськими дискурсами. Історіографія свідчить про відсутність глибокого аналізу процесів трансформації офіційного наративу у контексті політичних зрушень останніх десятиліть, що створює потребу в системному дослідженні цих явищ.

Метою дослідження є визначення специфіки процесів формування та еволюції політики пам'яті у Словаччині після 1989 року, з особливою увагою до того, як змінювався офіційний історичний наратив у відповідь на демократичні перетворення, євроінтеграційний курс, зростання політичної поляризації.

Методологічно стаття спирається на міждисциплінарний підхід, поєднуючи елементи історичної критики, політичної науки та memory studies. Основними методами є компаративний аналіз політики пам'яті в Словаччині та інших постсоціалістичних країнах, дискурс-аналіз офіційних документів, заяв політичних лідерів, комеморативних практик, а також аналіз інституційної динаміки (зокрема діяльності УПН – Ústav pamäti národa). Такий підхід дозволяє виявити зв'язок між змінами політичного режиму, запитами суспільства і формуванням публічного історичного простору.

Символічні ресурси історичної пам'яті у процесі формування словацької національної ідеї. У центрі національного словацького наративу – ідея безперервності прагнення словаків до політичної самостійності, починаючи з ранньосередньовічних форм державного устрою.

Одним із найдавніших прикладів слов'янської державності в Центральній Європі вважається Держава Само (VII ст.), яка хоч і не була суто словацькою, але охоплювала території сучасної Словаччини та розглядається як перша політична система, що об'єднала західних слов'ян. Наступним етапом стало формування Нітранського князівства (IX ст.) – першої автономної слов'янської держави на словацьких землях, що згодом увійшла до Великої Моравії – державного утворення, яке стало джерелом християнської традиції, культурної спадщини та символом слов'янської єдності. Саме у Великій Моравії було закладено основи слов'янської писемності та духовної культури, що зумовлюється діяльністю братів Кирила і Мефодія, які у 863 р. прибули до Моравії на запрошення князя Ростислава. Вони створили першу слов'янську абетку – глаголицю – та переклали богослужбові тексти, започаткувавши традицію використання слов'янської мови в християнському культі (бронзові статуї трьох святих – Кирила, Мефодія та їх місцевого учня – Горазда в Братиславському замку). За підтримки моравської влади було організовано підготовку місцевого духовенства, що забезпечило поширення нової писемності. У 868 р. Папа Римський офіційно визнав богослужіння слов'янською мовою, надавши місії церковну легітимність. Велика Моравія стала першою християнською державою, де богослужіння велося рідною мовою, що мало глибокі наслідки для формування культурної та духовної самобут-

ності слов'янських народів. Після смерті Мефодія учні місії поширили писемність і літургійну традицію до Болгарії, Сербії, Хорватії, Чехії, що перетворило Моравію на осередок слов'янської християнської цивілізації.

У подальші століття, незважаючи на входження словацьких земель до складу Угорського королівства, Габсбурзької монархії та Австро-Угорщини, зберігалася тяглість культурного й етнічного розвитку словаків. У XIX ст. відбулося національне пробудження, що проявилось у відновленні літературної мови, формуванні історичного наративу та політичних вимог щодо автономії. XX ст. стало періодом спроб і компромісів у реалізації словацької державності – від участі в Чехословаччині (1918), до створення Першої Словацької Республіки (1939), і зрештою до мирного здобуття повної незалежності у 1993 році.

Попри складну спадщину деяких історичних періодів, сучасна Словаччина прагне інтегрувати їх у національну пам'ять як етапи боротьби за право на самовизначення. Однією з важливих складових цієї політики є збереження матеріальної спадщини – архітектури, замків, сакральних споруд, історичних містечок, що є свідченням багатовікової державної й культурної тяглості. Національні програми реставрації замків, як-от «Let's Save Our Castles» (Zachráňme hrady) демонструють участь держави у збереженні історичного ландшафту. Бойницький, Списький, Орявський, Братиславський та інші замки реставруються й інтегруються в туристичні та освітні проекти як носії історичної пам'яті. Так, реставрація Братиславського граду з 1953 р. до 1968 р., і друга реставрація з 2008 р. сприяли його відновленню. В 2010 р. під стінами Братиславського Граду розмістили пам'ятник Святополку на честь великого князя Моравії XIX ст., що створив державу, що включала в себе території сучасних Чехії, Польщі, Словаччини, Угорщини, Німеччини, Австрії, західної України і частини Румунії. Відновлення архітектурних ансамблів, реновація церков і монастирів, збереження сільської архітектури в Карпатському регіоні – усе це розглядається як засіб формування національної гордості та патріотизму.

У сучасній політиці пам'яті Словацької Республіки важливе місце посідає осмислення ролі панславізму як складника формування національної ідентичності у XIX столітті. Словацький панславізм, що сформувався на тлі мадяризації та утисків національних прав у межах Угорського королівства, був не лише культурно-політичним рухом, а й засобом національного самоствердження. Його ідейним натхненником став Людовіт Штур – ключова постать словацького національного відродження, який виступав за зближення слов'янських народів. Австрославізм як версія панславізму, що поєднувала ідеї національного визволення з лояль-

ністю до Австрійської імперії в моделі федералізації Габсбурзької монархії представлений його прихильниками Й.М. Гурбаном та М. М. Годжею, які разом зі Штуром пропагували панславізм як основу словацької культурної емансипації. У сучасній Словаччині пам'ять про цих діячів підтримується на державному рівні. Їхні імена носять вулиці, школи та культурні установи, зокрема, в Братиславі, Мартіні та Трнаві. Постать Штура акцентується у шкільних програмах, меморіальних заходах і музейних експозиціях – зокрема, у Музеї Л. Штура в місті Модра.

Особлива увага в Словаччині приділяється символічному наповненню пам'яті – через популяризацію історичних постатей XX ст., наприклад, М. Штефаника – словацького астронома, політика, генерала французької армії, першого міністра оборони Чехословаччини в 1914–1918 рр.; А. Глінки – словацького католицького священика та політика клерикально-націоналістичного спрямування, відомого його активною участю у засуванні Словацького народного банку, словацького національного видавництва, політично партії, яка прагнула автономії Словаччини у рамках Чехословаччини, а пізніше – повної незалежності; Т. Земана – мученика комуністичного режиму. Завдяки зусиллям з відновлення пам'яті про національних героїв сучасна Словаччина вибудовує образ нації з глибоким історичним корінням, культурною спадковістю, правом на суверенітет.

Архітектура колективної пам'яті: святкові дні як інструмент формування національного наративу в Словаччині. У Словацькій Республіці політика національної пам'яті реалізується з тому числі через систематизацію та інституціоналізацію державних, святкових і пам'ятних днів, які в комплексі формують символічну історичну рамку національної ідентичності. Відповідно до Закону № 241/1993 Z. z., словацьке законодавство чітко розрізняє державні свята, святкові дні та пам'ятні дні, що дозволяє поєднувати політичну, релігійну та етичну складові в конструюванні колективної пам'яті [25].

Державні свята в Словаччині закріплюють ключові етапи національного становлення і політичного самовизначення. 1 січня як День створення Словацької Республіки символізує здобуття незалежності після розпаду Чехословаччини в 1993 році й утверджується як фундаментальна точка сучасного словацького державотворення. День Святих Кирила і Мефодія (5 липня) поєднує релігійну та культурну складові і маркує слов'янську духовну спадщину як джерело національної самобутності. Надзвичайно важливе значення має 29 серпня – День Словацького національного повстання 1944 р. проти режиму Й. Тисо – який репрезентує антифашистський наратив і слугує символом історичного опору

з 1993 р., об'єднуючи різні політичні сили навколо ідеї свободи. Інші державні свята, такі як День Конституції (1 вересня) чи День боротьби за свободу і демократію (17 листопада), акцентують на демократичних і правових засадах державності та утверджують безперервність розвитку.

Поряд з офіційними державними святами, святкові дні мають переважно релігійний або загальнокультурний характер (Різдво, Великдень, День усіх святих). Вони інтегрують Словаччину в європейський християнський цивілізаційний простір, при цьому зберігаючи баланс між секулярною державністю та глибоко вкоріненими релігійними традиціями суспільства.

Найбільш динамічною та ідеологічно навантаженою категорією є пам'ятні дні, які мають важливе значення для формування історичної свідомості, переосмислення травматичного минулого і етичного маркування національного досвіду ХХ століття. До таких днів належать, зокрема, День жертв геноциду ромів (13 березня), День боротьби за права людини (25 березня), День жертв комуністичного режиму (27 червня), День жертв Голокосту (9 вересня), День Реформації (31 жовтня) та інші. Хоча ці дні не є вихідними, вони мають сильний символічний потенціал і супроводжуються інформаційними кампаніями, освітніми заходами та публічними церемоніями.

Таке багаторівневе структурування календаря історичної пам'яті виконує водночас педагогічну, легітимізуючу та інтеграційну функції. Через відзначення державних свят інституалізується історична тяглість словацької державності, через пам'ятні дні – формується критичне ставлення до тоталітарних минулих режимів, а через релігійні свята – підтримується зв'язок із культурною традицією та духовною спадщиною. Це сприяє консолідації національного наративу, де Словаччина постає як демократична, європейсько орієнтована держава, що осмислила трагічні сторінки свого минулого.

Так, політика пам'яті в Словаччині є системною і спрямованою не лише на консервацію минулого, але й на його критичне осмислення як засобу моральної, правової та громадянської соціалізації. Через продумане впорядкування святкових і пам'ятних дат держава інтегрує суспільство навколо спільних цінностей – свободи, гідності, демократії, історичної правди.

Колективна пам'ять і її інституціоналізація в Словаччині. Колективна пам'ять не є монолітною конструкцією, однак для більшості держав Східної Європи характерним є прагнення до її інституціоналізації, створення символічного й нормативного розмежування між «неправильним» минулим з його тоталітарними формами правління, зокрема нацизмом і комунізмом, і «правильним» сучасним ліберально-демократичним

ладом, який ототожнюється з «справжньою європейською спадщиною».

Словацька Республіка адаптувала цю модель політики пам'яті, коли у 2002 р. було створено *Інститут національної пам'яті* (*Ústav pamäti národa* [21]), до завдань якого належать збереження та вивчення архівів поліції та державної безпеки, які стосуються як періоду Словацької фашистської держави (1939–1945), так і комуністичного режиму Чехословацької соціалістичної республіки. Інституціоналізація політики історичної пам'яті у Словаччині була закріплена на державному рівні ухваленням Закону № 553/2002 «Про розкриття документів щодо діяльності органів державної безпеки в період з 1939 по 1989 рік та про створення Інституту національної пам'яті, а також про внесення змін до окремих законодавчих актів (Закон «Про національну пам'ять»)» [26].

Законодавча база Словаччини визначає підходи до оцінки тоталітарного минулого, категорії жертв і винуватців, а також механізми реабілітації. Мотиваційними підставами закону виступають: втрати, завдані злочинними режимами, традиція опору фашизму й комунізму, а також зобов'язання держави щодо відновлення справедливості. Закон чітко визначає поняття «співучасника тоталітарного режиму» – це особа, зафіксована в архівах як співпрацівник органів безпеки (1948–1989 рр.). Це обмежує трактування, не враховуючи складність мотивацій участі в репресивному апараті.

У законі визначено «період гноблення» (1939–1989) як час придушення політичних свобод та руйнування демократичних інститутів [26]. Політичні злочини тоталітарних режимів кваліфіковано як насильницькі дії з боку держави, що порушують права людини.

Особлива роль відведена Інституту національної пам'яті, уповноваженому на архівну, реабілітаційну, просвітницьку діяльність, а також надання статусу учасника антикомуністичного опору. Інститут пропагує ідеї демократії, свободи та засудження тоталітаризму. Проте зведення недемократичних режимів лише до нацизму і комунізму створює ризики політичної маніпуляції. У 2025 році Інститут продовжив активну діяльність у науковому, меморіальному та освітньому напрямках. У фокусі – теми репресій, релігійної свободи, опору, індивідуального досвіду. Меморіалізація постатей, таких як Ян Лангош, Імріх Карваш і Володимир Юкла [20; 21; 22; 24], акцентує моральний вимір історичної пам'яті. Зокрема, освітні заходи й конференції зосереджені на переосмисленні забутих сюжетів, складних біографій та подвійних репресій. Інститут активно співпрацює з європейськими структурами. Проєкти, як-от «Hi-Story Lessons», семінари для вчителів, міжнародні конференції та співпраця з Україною, вказують на інтеграцію в загальноєвропейську полі-

тику пам'яті за підтримки *Європейської мережі пам'яті та солідарності*. Водночас інституція демонструє домінування антикомуністичного наративу. Проблематика нацизму, зокрема Голокосту, представлена переважно символічно [24]. Більшість заходів присвячені комуністичному тоталітаризму.

Освітня робота охоплює шкільні посібники («Посібник для шкіл про політичні процеси в Словаччині 1948–1954 рр.» [20]), видання журналу «Пам'ять нації», включення в навчальні програми персоналій, таких як Титус Земан – символ релігійного спротиву [21]. Інститут веде архів усних свідчень, займається дослідженнями репресій духовенства. Публічна активність Інституту включає фестивалі, виставки, лекції, медійні продукти та заходи громадської участі. Листівки про злочини тоталітаризму та документальні фільми сприяють поширенню знань і формуванню критичного погляду на історію ХХ століття [9].

Міжнародні ініціативи Інституту переважно орієнтовані на долання комуністичної спадщини. Прикладом є підписання 20 лютого 2020 р. у Києві угоди про співпрацю між Інститутом національної пам'яті Словаччини та Службою безпеки України, яку підписали голова Правління Ян Палффі та директор архіву СБУ Андрій Когут за участі Надзвичайного і Повноважного Посла Словаччини в Україні Марека Шафіна [22]. Угода передбачає співпрацю у сфері архівних досліджень, наукових розвідок, публікації документів, що стосуються політичних репресій ХХ ст. Таке співробітництво демонструє статус Інституту національної пам'яті як суб'єкта європейської політики пам'яті, і як учасника ширшого міжнародного ідеологічного альянсу. У цьому ж контексті слід згадати участь представників Інституту у засіданні Наукової та Консультативної рад Європейської мережі пам'яті та солідарності, яке відбулося 5–6 лютого 2020 р. у Варшаві. Центральним питанням обговорень стало розширення кола учасників мережі – зокрема, розглядалося приєднання Австрії, Грузії, Албанії та Чехії, що свідчить про транснаціональний характер сучасних політик історичної пам'яті [23].

Загалом, діяльність Інституту свідчить про системний характер політики пам'яті в Словаччині, орієнтованої на засудження комунізму, європейську інтеграцію та формування демократичної історичної свідомості.

Попри понад тридцятирічний період питання декомунізації після «Оксамитової революції» 1989 р. залишаються актуальними. У дослідженні Інституту громадських справ (IVO) «Через 30 років після Оксамитової революції: здобутки і втрати очима громадськості» (2018) З. Буторова підкреслює, що сучасні виклики мають радше соціально-політичний, ніж історичний характер. Символом

кризи демократичної легітимності стало вбивство журналіста Я. Куцяка та його нареченої М. Кушнірової у 2018 році. У цьому контексті пам'ять про авторитарне минуле відіграє роль морального орієнтиру та засобу суспільної мобілізації [7].

«Оксамитова революція» сприймається як один із найважливіших історичних поворотів, хоча її значення у свідомості громадян Словаччини поступається іншим подіям, таким як проголошення незалежності, вступ до ЄС чи НАТО. Інші згадувані події ХХ століття – Друга світова війна, Празька весна 1968 року, утворення Першої Чехословацької Республіки та комуністичний переворот 1948 року – фігурують у масовій свідомості значно рідше [7]. З. Буторова звертає увагу на персональний вимір пам'яті: для багатьох «Оксамитова революція» є не лише суспільною, а й особистою віхою. Порівняльні опитування засвідчують, що для чехів визначальною подією стала незалежність Чеської Республіки (62%), тоді як у Словаччині «Оксамитову революцію» вважають ключовою близько 50% опитаних, але лише 33% надають їй особистого значення. Ностальгія за соціалізмом у Словаччині більш поширена серед літніх людей і осіб із нижчим рівнем освіти, які пов'язують той період із соціальною стабільністю. На відміну від Чехії, де домінує розрив із минулим, у Словаччині превалює еволюційний підхід до змін. Це відображає глибші відмінності у політичній культурі країн Вишеградської групи. Словаччина, як економічно слабша частина колишньої федерації, сприймає спадок соціалізму менш травматично, що зумовлює нижчий рівень протестності. Постаті, асоційовані з «Оксамитовою революцією», мають обмежену присутність у колективній пам'яті – їх згадує лише близько 20% респондентів [7].

Словаччина в європейському контексті пам'яті: транснаціональні впливи та локальні реакції. В період 2015–2025 років політичний спектр Словаччини зазнав трансформації, віддзеркалюючи суспільні запити. Цей період характеризувався циклічною зміною урядів, поляризацією суспільства та суттєвим переосмисленням історичної пам'яті в межах державної політики.

На початку цього періоду провідну позицію займала партія «Курс – соціальна демократія» (Smer-SD) на чолі з Робертом Фіцо. У 2016 р. вона перемогла на парламентських виборах, здобувши підтримку понад чверті виборців. Її успіх забезпечувався популярною соціальною риторикою, спрямованою на підвищення соціальних виплат, зниження податкового тиску та захист «простих людей». Це відповідало запиту значної частини населення – передусім тих, хто відчував соціально-економічну вразливість у контексті глобалізації та посткризового відновлення. Втім, переломний момент настав у 2018 р., коли вбив-

ство журналіста-розслідувача Яна Куцяка і його нареченої викликало масові антикорупційні протести та делегітимізувало політичну еліту, асоційовану з корупційними скандалами. Це привело до падіння рейтингу Smer-SD. У 2020 р. на хвилі громадського запиту на чесність, відкритість та справедливість перемогу здобув правоконсервативний рух OĽaNO («Звичайні люди та незалежні особистості») на чолі з Ігорем Матовичем, який сформував коаліцію з іншими правими і центристськими силами, зокрема, з SaS («Свобода і солідарність» Браніслава Грелінга та Ріхарда Суліка), Sme Rodina («Ми – родина» Бориса Коллара) та «Za ľudí» («За людей» експрезидента країни Андрея Кіски). Попри високу підтримку на початку, коаліційний уряд OĽaNO виявився нестабільним через внутрішні конфлікти, неефективну відповідь на пандемію COVID-19, політичну непослідовність. Падіння довіри призвели до розпаду коаліції вже у 2022 році. Внаслідок цього до влади в результаті позачергових парламентських виборів 2023 року повернулася Smer-SD, сформувавши уряд у союзі з помірковано-соціал-демократичною партією Hlas (відколом від Smer) та SNS (Словацька національна партія, Slovenská národná strana Андрея Данко), яка веде свою історію з 1871 р., а в сучасному вигляді з 1990 р., вважається праворадикальною націоналістичною політичною силою, ідеологія якої поєднує елементи словацького націоналізму, етнокультурного консерватизму, євроскептицизму та антиглобалізму.

Повернення Роберта Фіцо до влади супроводжувалося риторикою, спрямованою на критику західних інституцій, ЄС та НАТО, закликами до припинення військової підтримки України, що значною мірою відповідав соціальному запиту певної частини суспільства, втомленої від реформ, антикорупційної риторики без результатів та зростаючої інфляції. Електорат Фіцо склався здебільшого з громадян, які прагнули «стабільності» у формі сильної держави, соціального захисту та обмеженого впливу глобальних процесів на внутрішню політику.

Історична політика уряду Фіца в цей період зазнала значного зміщення в бік ревізійонізму через формування політики пам'яті, що частково реабілітувала період соціалізму, критикувала «ліберальну гегемонію» після 1989 року. Значну увагу уряд Фіцо приділяє ролі антифашизму та Голокосту як основі виховної і державної політики. Відвідуючи Музей Голокосту в Середі, Фіца наголошував, що пам'ять про ці події має бути невід'ємною частиною шкільної освіти. Зокрема, він зазначив: «Антифашизм і пам'ять про жертв Голокосту мають стати основою державної освітньої програми Словаччини. Кожен, хто навчається у старших класах, має ... відвідати музей, щоб власними очима побачити, як нацисти і фашисти

знущалися» [19]. Партія Smer-SD, яку очолює Фіцо, формувала національний наратив навколо Словацького національного повстання 1944 року. Відповідно до цього наративу, повстання постає як акт національної гордості, героїзму та боротьби з фашизмом [11]. Водночас у публічних висловлюваннях Фіцо фіксується прагнення до вибіркового історичного примирення, яке не охоплює сторінок словацької участі в тоталітарних режимах. Окрім цього, Фіцо апелює до визнання особливої ролі СРСР як визволителя під час Другої світової війни, протиставляючи цю роль негативному образу Заходу. У своїх промовах він критикував спроби «стерти історичну правду» з європейської пам'яті, зокрема звинувачував західні країни у зневажанні внеску СРСР у перемогу над нацизмом [11]. Так, історична політика Р. Фіцо поєднує акценти на словакофільстві, антифашизмі, меморіалізації Голокосту та проросійській інтерпретації результатів Другої світової війни. Опозиційні сили формують альтернативну політику пам'яті, апелюючи до цінностей Оксамитової революції, вступу до ЄС і НАТО, дотримання плюралізму.

Політичний спектр Словаччини є динамічним і відображає складні соціальні трансформації. Політичні зсуви – від популістського соціал-демократизму до антикорупційного консерватизму і знову до авторитарного соціального ревізійонізму – демонструють глибоку фрагментацію суспільства та конкуренцію за інтерпретацію не лише майбутнього, а й минулого країни.

Висновки. Політика пам'яті в сучасній Словаччині постає як багатовекторний і суперечливий процес, що формується на перетині історичних травм, національного конструювання минулого та прагнення до європейської інтеграції. Відновлення незалежності держави в 1993 році активізувало дискусії про тоталітарне минуле, зокрема про спадщину комуністичного режиму, участь Словаччини в нацистському союзі, а також про форми опору – як реального, так і символічного. Інституційна пам'ять уособлюється в діяльності Інституту національної пам'яті, музеїв, пам'ятників і видавничих ініціатив. Особливе місце у пам'яттєвому ландшафті займають спроби репрезентації жертв репресій, насамперед релігійних діячів, таких як блаженний Титус Земан, що виводить політику пам'яті за рамки лише політичного протистояння. З іншого боку, дискурс пам'яті активно використовують політичні еліти – передусім Роберт Фіцо та його партія «Смер», які схильні до емоційно насичених звернень до подій минулого, переважно з наголосом на антифашизмі та героїзованому опорі. Такі наративи іноді супроводжуються суперечливими заявами про роль Радянського Союзу, Заходу та Голокосту, що вказує на прагнення впливати на громадську свідомість через вибірккову інтерпретацію історії.

У висвітленні репресивних практик ХХ століття Словаччина балансує між осмисленням та забуттям. Роль європейських дискурсів пам'яті є помітною, однак національний рівень часто виявляє опір транснаціональним рамкам, зберігаючи

сильні локальні ідентичності та історичні міфи. У підсумку, словацька політика пам'яті перебуває в динаміці – між історичним переглядом, політичною інструменталізацією та інтеграцією у ширший європейський контекст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Боровець І. І. Словацька держава 1939–1945 рр.: історична генеза та особливості розвитку. Кам'янець-Подільський: [б. в.], 2012. 248 с.
2. Бусленко В. В. Політика Словаччини щодо підтримки України в умовах військової агресії Росії. *Політичне життя*. 2024. № 1. С. 34–41.
3. Віднянський С. В., Сюсько І. М. Русини-українці в Чехословаччині: процес національного самоусвідомлення. *Український історичний журнал*. 1991. № 5. С. 45–53.
4. Макара М. П., Мигович І. І. Карпатами поріднені: нарис етнополітичної історії і сучасного стану українсько-словацьких взаємин. Ужгород: Закарпаття, 1997. 184 с.
5. Мартинчук І. Внутрішньополітичний розвиток Словацької Республіки в контексті євроатлантичної інтеграції (1993–2004 рр.): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.02. Рівненський держ. гуманіт. ун-т. Рівне, 2010. 222 с.
6. Мокрик Р. Президент Едвард Бенеш: драма в трьох діях. Історична правда. 1 червня 2021. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/06/1/159595/>. (дата звернення 21.06.2025).
7. Bútorová Z., Tabery P. Osudové osmičky vo vedomí slovenskej a českej verejnosti: udalosti, obdobia, osobnosti 20 a 21 storočia. Tlačová správa. Bratislava, Sociologický ústav SAV. 2018. Vol. 11. Is. 6. URL: <http://www.sociologia.sav.sk/podujatia.php?id=2916&r=1> (дата звернення 21.06.2025).
8. Hlôšková, H. Oral History in Creating a Historical Memory [Who, Why and How – Until Now and in the Future]. In G. Kiliánová, K. Köstlin, H. Nikitsch, R. Stoličná [eds.]: *Ethnology in Slovakia at the Beginning of the 21st Century*. Bratislava – Wien, 2005, pp. 103–116.
9. Informačné letáky pre študentov. Ústav pamäti národa (ÚPN). URL: <https://www.upn.gov.sk/sk/informacne-letaky-pre-studentov/> (дата звернення: 29 червня 2025).
10. Kamenec, I. Fenomén holokaustu v historiografii, v umení a vo vedomí slovenskej spoločnosti. *Holokaust ako historický a morálny problém v minulosti a v súčasnosti*. Bratislava, 2008. С. 111–117.
11. Krekó P., Győri L., Juhász A. Memory wars and emotional politics: feel-good Holocaust appropriation in Central Europe. *Nationalities Papers*. 2021. Vol. 49, No. 6. P. 1029–1047. DOI: <https://doi.org/10.1017/nps.2020.99>.
12. Kurhajcová, A. Historical memory research in Slovakia. *Acta Poloniae Historica*. Варшава, January 2012. Ч. 106. С. 77–98. DOI:10.12775/APH.2012.106.04 https://www.researchgate.net/publication/292254501_Historical_Memory_Research_in_Slovakia (дата звернення 21.06.2025).
13. Lacko, M. Denníky a spomienky slovenských vojakov z východného frontu (1941–1945) / Zost. M. Lacko. Partizánske: O.z. Múzeum, 2020. 140 s.
14. Lacko, M. Prečo si dnes Slováci nesmú pripomínať vlastnú štátnosť. *Samostatnosť Slovenska. 75 rokov*. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2015. С. 11–17. URL: <https://portal.research.lu.se/en/publications/implementing-post-communist-national-memory-in-the-czech-republic> (дата звернення: 18.07.2025).
15. Macho, P. Milan Rastislav Štefánik v hlavách a srdciach: fenomén národného hrdinu v historickej pamäti. Bratislava, 2011. 209 с.
16. Mannová, E. Minulosť ako supermarket? Spôsoby reprezentácie a aktualizácie dejín Slovenska. Bratislava: VEDA, SAV, 2019. 458 с.
17. Sniegon T. Implementing Post-Communist National Memory in the Czech Republic and Slovakia // *European cultural memory post-89* / ред. C. Mithander, J. Sundholm. Amsterdam: Rodopi, 2013. С. 97–124. DOI: https://doi.org/10.1163/9789401208895_006
18. Šutaj, Š. Národ a národnosti na Slovensku: stav výskumu po roku 1989 a jeho perspektívy. Prešov: Universum, 2004. 329 s.
19. Tesař J. The Politics of Memory in Slovakia: The Appropriation of Holocaust Education and Antifascist Resistance. Cambridge University Press. 2022. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/nationalities-papers/article/memory-wars-and-emotional-politics-feel-good-holocaust-appropriation-in-central-europe/436ED9EC658D7AFB2A025EE3B46128AB> (дата звернення: 24.07.2025).
20. ÚPN vydal príručku pre školy – Politické procesy na Slovensku v rokoch 1948–1954. Ústav pamäti národa (ÚPN). URL: <https://www.upn.gov.sk/sk/upn-vydal-prirucku-pre-skoly-politicke-proce-sy-na-slovensku-v-rokoch-1948-1954/> (дата звернення: 24.07.2025).
21. Ústav pamäti národa URL: <https://www.upn.gov.sk/> (дата звернення: 24.07.2025).
22. Ústav pamäti národa získa prístup k materiálom represívnych zložiek Sovietskeho zväzu nachádzajúcich sa v archívoch na Ukrajine. Ústav pamäti národa (ÚPN). URL: <https://www.upn.gov.sk/sk/ustav-pamaeti-naroda-ziska>

pristup-k-materialom-represivnych-zloziek-sovi-etskeho-zvaezu-nachadzajucich-sa-v-archivoch-na-ukrajine/ (дата звернення: 24.07.2025).

23. Vo Varšave rokovali orgány Európskej siete Pamäť a solidarita. Ústav pamäti národa (ÚPN). URL: <https://www.upn.gov.sk/sk/vo-varsave-rokovali-organy-europskej-siete-pamaet-a-solidarita/> (дата звернення: 24.07.2025).

24. Z činnosti. Ústav pamäti národa (ÚPN) URL: <https://www.upn.gov.sk/sk/z-cinnosti/> (дата звернення: 24.07.2025).

25. Zákon č. 241/1993 Z.z. o štátnych sviatkoch, dňoch pracovného pokoja a pamätných dňoch. Slov-Lex – právny a informačný portál. URL: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1993/241/20230101> (дата звернення: 17.07.2025).

26. Zákon č. 553/2002 “Zákon o sprístupnení dokumentov o činnosti bezpečnostných zložiek štátu 1939–1989 a o založení ústavu pamäti národa a o doplnení niektorých zákonov (zákon o pamäti národa)”. Zakony pre ľudí. URL: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/2002-553> (дата звернення: 17.07.2025)

Дата першого надходження рукопису до видання: 15.07.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.08.2025

Дата публікації: 30.09.2025